

(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

उत्तर प्रदेश आणि इतर

वि.

अजोध्या प्रसाद

न्या. पी. बी. गजेंद्रगडकर, न्या. ए . के. सरकार, न्या. के. सुब्बाराव , न्या. के. एन. वांचू  
आणि न्या. जे. आर. मुधोळकर.

कायदा: लोकसेवक - पोलिस अधिकाऱ्या विरुद्ध लाच घेत असल्याची तक्रार --तक्रारींची  
दंडाधिकारी चौकशी--विभागीय चौकशी--ची वैधता--[पोलीस कायदा](#) , १८६१ (१८६१ चा ५),  
[एस. ७](#) - उ. प्र. पोलीस नियम, परिच्छेद ४८६, ४८९.

उत्तरवादी लाच घेत असल्याच्या तक्रारी जिल्हाधिकाऱ्यांकडे प्राप्त झाल्यानंतर उत्तरवादी  
पोलिस ठाण्याचे प्रभारी अधिकारी म्हणून कार्यरत होते. जिल्हाधिकाऱ्यांनी उपविभागीय  
दंडाधिकाऱ्यांकडून चौकशी करून स्वतःच्या मान्यतेने अहवाल पोलिस अधीक्षकांकडे  
पाठविला. उत्तरवादी ला २ महिन्यांच्या रजेवर जाण्यास भाग पाडले गेले आणि त्याला हेड  
कॉन्स्टेबल पदावर परत पाठविण्यात आले, परंतु नंतर त्याला प्रभारी उपनिरीक्षक पदावर बढती  
देण्यात आली आणि दुसऱ्या पोलिस स्टेशनमध्ये तैनात केले गेले. दरम्यान, अधिक तक्रारी  
आल्यानंतर चौकशी केली असता उत्तरवादी सराईत लाच घेणारा असल्याचे सांगण्यात आले.  
त्याच्यावर लाचखोरीचे ९ आरोप ठेवण्यात आले असून पोलिस अधीक्षकांनी अटेर विभागीय  
खटला फेटाळून लावला होता. उत्तर प्रदेश पोलिस नियमावलीच्या परिच्छेद क्रमांक ४८६ (१)  
मधील तरतुदींचे पालन केल्याशिवाय विभागीय खटला चालविण्याचा अधिकार पोलिस  
अधीक्षकांना नाही, या कारणास्तव त्यांनी बरखास्तीच्या आदेशाला आव्हान देणारी रिट

याचिका उच्च न्यायालयात दाखल केली. उच्च न्यायालयाने हा युक्तिवाद मान्य करत बरखास्तीचा आदेश रद्द बातल ठरवला.

(न्या. सरकार, न्या. सुब्बा राव आणि न्या. मुधोळकर, ) दंडाधिकारी चौकशीचा आणि विभागीय खटल्याचा विषय बराच सारखा होता आणि प्रस्थान-१ मानसिक खटला वैधरित्या घेण्यात आला होता. दंडाधिकारी चौकशी आणि विभागीय खटला यांच्यात मध्यस्थी झाल्याने या प्रश्नावर परिणाम झाला नाही. ज्या प्रकरणात दंडाधिकारी चौकशीचे आदेश देण्यात आले होते आणि अशा दंडाधिकारी चौकशीनंतर एखाद्या पोलिस अधिकाऱ्यावर कलम ७ पोलिस कायद्यान्वये विभागीय खटला चालविला जाऊ शकतो, अशा प्रकरणात परिच्छेद ४८६ लागू होत नाही.

न्या. गजेंद्रगडकर आणि न्या. वांचू - परिच्छेद क्रमांक ४८६ मधील तरतुदी केवळ निर्देशिका होत्या आणि त्याचे पालन न केल्यास बडतर्फीचा आदेश अमान्य करण्यात आला नाही.

दिवाणी अपील अधिकार क्षेत्र: दिवाणी अपील क्रमांक २७०/१९५९,

दिवाणी विविध अर्जात लखनौ येथील अलाहाबाद उच्च न्यायालय (लखनौ खंडपीठ) च्या २३ डिसेंबर १९५७ रोजीच्या निकाल आणि आदेशानुसार विशेष परवानगी अपील (ओ. जे.) क्र. ८६/१९५४.

अपिलार्थीसाठी - सी. बी. अग्रवाल, जी. सी. माथूर आणि सी. पी. लाल.

उत्तरवादीसाठी - अच्चूरु राम, एस. एन. अँडले, जे. बी दादाचनजी, रामेश्वर नाथ आणि पी. एल. वोहरा.

दि. २५ नोव्हेंबर, १९६० न्या. सरकार, न्या. सुब्बा राव आणि न्या. मुधोळकर, यांचा निकाल न्या. सुब्बा राव यांनी दिला होता आणि न्या. गजेंद्रगडकर आणि न्या. वांचू, यांचा निकाल न्या. वांचू यांनी दिला होता.

न्या. सुब्बा राव -राज्यघटनेच्या कलम २२६ अन्वये उत्तरवादी ने दाखल केलेली याचिका मान्य करून अलाहाबाद, लखनौ खंडपीठाच्या निर्णय आणि आदेशाविरोधात विशेष परवानगीने केलेले हे अपील आहे.

वस्तुस्थिती एका छोट्या कंपासमध्ये आहे आणि थोडक्यात सांगता येईल. सन १९३३ मध्ये उत्तरदात्याची उत्तर प्रदेश पोलिस दलात हवालदार म्हणून नेमणूक झाली; १ डिसेंबर १९४५ रोजी त्यांना हेड कॉन्स्टेबल पदावर बढती देण्यात आली आणि मे १९५२ मध्ये त्यांची पोलीस स्टेशन, इंतियाथोक, जिल्हा गोंडा येथे प्रभारी अधिकारी म्हणून नेमणूक करण्यात आली. उत्तरवादी कर्तव्य बजावताना लाच घेत असल्याच्या तक्रारी जिल्हा दंडाधिकारी, गोंडा यांच्याकडे प्राप्त झाल्या होत्या. १६ सप्टेंबर १९५२ रोजी गोंडा येथील जिल्हाधिकाऱ्यांनी उपविभागीय दंडाधिकाऱ्यांना या तक्रारींची चौकशी करण्याचे आदेश दिले. ३ नोव्हेंबर १९५२ रोजी उपविभागीय दंडाधिकाऱ्यांनी आवश्यक ती चौकशी करून जिल्हाधिकाऱ्यांना अहवाल सादर करून उत्तरवादी ची अन्य ठाण्यात बदली करण्याची शिफारस केली. १७ नोव्हेंबर १९५२ रोजी जिल्हाधिकाऱ्यांनी पोलिस अधीक्षकांना निवेदन पाठवले की, उपविभागीय दंडाधिकाऱ्यांना उत्तरवादीच्या प्रामाणिकपणाच्या विरोधात भरीव तक्रारी आढळल्या आहेत, त्यांनाही अशा तक्रारी आल्या आहेत आणि प्रामाणिकपणाबाबत त्यांची सर्वसाधारण प्रतिष्ठा चांगली नाही, परंतु त्यांची बदली मात्र काही काळानंतर झाली पाहिजे आणि मध्यंतरी त्यांच्या कामावर बारकाईने लक्ष ठेवले जावे. पोलिस अधीक्षकांनी आपल्या वर्तनाबद्दल स्पष्टीकरण सादर करण्यास सांगितल्यावर उत्तरवादी ने २९ नोव्हेंबर १९५२ रोजी आपले स्पष्टीकरण सादर केले. १७ डिसेंबर १९५२ रोजी उत्तरवादीला दोन महिन्यांच्या रजेवर जाण्यास भाग पाडण्यात आले. रजा संपण्यापूर्वीच त्यांना हेड कॉन्स्टेबल पदावर परत पाठवून सीतापूर येथे बदली करण्यात आली. १७ फेब्रुवारी १९५३ रोजी त्यांना प्रभारी उपनिरीक्षक पदावर बढती देऊन सिधोली येथे स्टेशन ऑफिसर म्हणून नेमण्यात आले. २७ फेब्रुवारी १९५३ रोजी पोलिस अधीक्षकांनी आपल्या चारित्र्य रोल मध्ये खालील प्रमाणे शिक्कामोर्तब केले.

"एक मजबूत अधिकारी त्याच्यामध्ये भरपूर जोश होता आणि या नवीन कार्यभार मध्ये त्याला

तीव्र विरोध झाला. त्यांचे गुन्हेगारी वर नियंत्रण खूप चांगले होते परंतु भ्रष्टाचाराच्या तक्रारी प्राप्त झाल्या होत्या, ज्याची पुष्टी होऊ शकली नाही. सचोटी प्रमाणित."

दरम्यानच्या काळात पुढील तक्रारींवरून, सी. आय. डी. ने या प्रकरणाची अधिक चौकशी केली आणि २६ जुलै १९५३ रोजी, पोलीस अधीक्षक, तपास शाखा, सी. आय. डी. यांनी अहवाल दिला की उत्तरवादी हा सराईत लाचखोर होता. २८ जुलै १९५३ रोजी त्यांना निलंबित करण्यात आले आणि १८ ऑगस्ट १९५३ रोजी त्यांच्यावर पोलीस कायद्याच्या कलम ७ अन्वये कर्तव्य बजावण्यात हलगर्जीपणा केल्याचा ठपका ठेवण्यात आला आणि इंतियाथोक येथील पोलीस स्टेशनचे स्टेशन ऑफिसर म्हणून कार्यरत असताना त्यांच्यावर नऊ वेळा बेईमानी, भ्रष्टाचार आणि गैरवर्तणुकीचा ठपका ठेवण्यात आला. ज्याचा तपशील आरोपपत्रात देण्यात आला होता, लाच स्वीकारली होती. न्यायदंडाधिकाऱ्यांच्या चौकशीत उत्तरवादी वर आरोप असलेल्या नऊ पैकी सात आरोपांशी संबंधित आहे. खटला पोलीस अधीक्षकांनी चालवला आणि उत्तरवादी ने १२ सप्टेंबर १९५३ रोजी आपले स्पष्टीकरण सादर केले. खटला चालवणाऱ्या पोलीस अधीक्षकांनी अनेक साक्षीदार तपासले असता नऊपैकी सात आरोप सिद्ध झाल्याचे निष्पन्न झाले. त्यानंतर त्यांनी उत्तरवादी ला नोटीस बजावून त्यांना पोलीस दलातून का बडतर्फ करू नये, अशी कारणे दाखवा अशी मागणी केली. २० फेब्रुवारी १९५४ रोजी उत्तरवादी ने आपले स्पष्टीकरण सादर केले आणि पोलीस अधीक्षकांनी २२ फेब्रुवारी १९५४ च्या आदेशाद्वारे उत्तरवादीला या तारखेपासून सेवेतून बडतर्फ केले. उत्तरवादी ने पोलीस उपमहानिरीक्षकांकडे केलेले अपील त्यांच्या २ जून १९५४ च्या आदेशाने फेटाळण्यात आले. त्यानंतर उत्तरवादी ने ५ ऑगस्ट १९५४ रोजी घटनेच्या कलम २२६ अन्वये अलाहाबाद उच्च न्यायालय, लखनौ खंडपीठात बरखास्तीचा आदेश रद्द करण्यासाठी याचिका दाखल केली.

उच्च न्यायालयासमोर तीन मुद्दे उपस्थित करण्यात आले होते, ते म्हणजे (१) याचिकाकर्ते काम पाहत होते. विभागीय खटल्याच्या वेळी पोलीस उपनिरीक्षक म्हणून पोलीस अधीक्षकांना त्यांना बडतर्फ करण्याचा अधिकार नव्हता, कारण अशा परिस्थितीत आदेश

वरिष्ठ ते अधीक्षक दर्जाच्या पोलिस अधिकाऱ्यालाच देता येतो; (२) अनेक गंभीर अनियमिततेमुळे खटला विस्कळीत झाला; आणि (३) याचिकाकर्त्यावर ज्या विशिष्ट कृत्यांद्वारे आरोप ठेवण्यात आले) ते दखलपात्र गुन्हे होते आणि म्हणूनच, पोलिस नियमांच्या परिच्छेद ४८६ च्या उपपरिच्छेद (१) मधील तरतुदींचे पालन केल्याशिवाय विभागीय खटला चालवण्याचा अधिकार पोलिस अधीक्षकांना नव्हता. उच्च न्यायालयाच्या विद्वान न्यायमूर्तींनी असे म्हटले की उत्तरवादी वर दखलपात्र गुन्हे केल्याचा आरोप आहे आणि म्हणूनच परिच्छेद ४८६ च्या उपपरिच्छेद (१) ने परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवले आहे आणि उपपरिच्छेदानुसार उत्तरवादी विरुद्ध पोलिस स्टेशनमध्ये कोणताही गुन्हा दाखल केला गेला नसल्यामुळे बरखास्तीचा आदेश अवैध आहे. पोलिस नियमांचे ४८६. उच्च न्यायालयाच्या विद्वान न्यायाधीशांनी असे मानले की उत्तरवादी वर दखलपात्र गुन्हा केल्याचा आरोप आहे आणि म्हणून परिच्छेदाचा उप-परिच्छेद (१). ४८६ ने परिस्थिती नियंत्रित केली आणि वरील उप-परिच्छेदानुसार आवश्यक नसल्यानुसार, उत्तरवादी विरुद्ध पोलिस ठाण्यात नोंद करण्यात आली नसल्यामुळे, बडतर्फ करण्याचा आदेश अवैध होता. परिच्छेद ४८६ च्या उपपरिच्छेद (१) मधील पहिल्या तरतुदीत हे प्रकरण समाविष्ट नव्हते, कारण त्यांच्या मते, गुन्हे घडल्याची माहिती दंडाधिकाऱ्यांना पहिल्यांदा मिळाली नव्हती आणि ती चौकशीसाठी पोलिसांकडे पाठविण्यात आली नव्हती. तो निष्कर्ष लक्षात घेता उत्तरवादीच्या वतीने मांडण्यात आलेल्या इतर युक्तिवादांवर कोणतेही मत व्यक्त करणे त्यांना अनावश्यक वाटले. परिणामी त्यांनी हे आदेश रद्द करण्यासाठी प्रमाणपत्राच्या स्वरूपाची याचिका जारी केली. त्यामुळे हे अपील करण्यात आले आहे.

याचिकाकर्त्यांची बाजू मांडणारे विद्वान वकील श्री. सी. बी. अग्रवाल यांनी आमच्यासमोर खालील मुद्दे मांडले:

(१) राज्यपालांनी पोलिस अधीक्षकांमार्फत आपल्या आनंदाचा वापर केला आणि पोलिस नियमावली ही केवळ प्रशासकीय सूचना असल्याने त्याचे पालन न केल्याने बडतर्फीच्या आदेशाच्या वैधतेवर कोणत्याही प्रकारे परिणाम होणार नाही. (२) बडतर्फीचा आदेश पोलिस अधीक्षकांना दिलेल्या वैधानिक अधिकारांतर्गत करण्यात आला आहे असे मानले गेले असेल

तर फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या चौदाव्या अध्यायांतर्गत प्रथम तपासाची तरतूद करणारे नियम केवळ निर्देशिका स्वरूपाचे होते आणि जोपर्यंत उत्तरवादी ला कोणताही पूर्वग्रह निर्माण झाला नाही तोपर्यंत या नियमांचे पालन न केल्याने बडतर्फीच्या आदेशाच्या वैधतेवर परिणाम होणार नाही. (३) परिच्छेद ४८६ च्या उपपरिच्छेद (३) ने विहित केलेल्या पर्यायी प्रक्रियेचे पालन करण्याचे अधिकार पोलिस अधीक्षकांना होते आणि त्यामुळे नियम १ ने विहित केलेल्या प्रक्रियेचे पालन न करता केलेली चौकशी वाईट नव्हती. (४) विभागीय खटल्याचा विषय असलेल्या जवळजवळ सर्व आरोपांसंदर्भात दंडाधिकारी चौकशी करण्यात आल्याने हे प्रकरण पोलिस नियमावलीच्या परिच्छेद ४८६ मधील तरतुदींच्या कक्षेत येत नाही.

उत्तर प्रदेश विरुद्ध बाबू राम उपाध्ये <sup>(१)</sup> या राज्याच्या बाबतीत आपण नुकताच निकाल दिला आहे, आम्ही पहिल्या तीन मुद्द्यांचा विचार केला आहे; आणि त्यात नमूद केलेल्या कारणांसाठी आम्ही पहिले तीन युक्तिवाद फेटाळून लावतो.

अपीलकर्त्यांनी चौथ्या युक्तिवादावर यशस्वी होणे आवश्यक आहे. आधीच सांगितलेल्या वस्तुस्थितीवरून, उत्तरवादी, इंतियाथोक पोलिस स्टेशनचे प्रभारी अधिकारी असताना त्याचे वर्तन हा दंडाधिकारी चौकशीचा विषय होता. विभागीय खटल्याचा विषय असलेल्या सात आरोपांची चौकशी उपविभागीय दंडाधिकारी यांनी केली आणि जिल्हाधिकाऱ्यांना अहवाल सादर केला. जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांनी त्यांच्या बदल्यात, अहवालावर शिक्कामोर्तब केले आणि उत्तरवादी च्या बदलीची शिफारस करून पोलीस अधीक्षकांना ते कळवले आणि या दरम्यान उत्तरवादी चे काम बारकाईने पाहिले जाऊ शकते असे सुचवले. पोलिस अधीक्षकांनी उत्तरवादी ला प्रथम चांगले प्रमाणपत्र दिले असले तरी, त्या संदर्भात पुढील तपास सीआयडीमार्फत करण्यात आला त्यानंतर पोलिस अधीक्षकांनी उपरोक्त सात आरोप आणि इतर दोन नवीन आरोपांसंदर्भात विभागीय चाचणी केली. उत्तरवादी ला बडतर्फ करून चौकशी संपली. अशा परिस्थितीत विभागीय खटल्याचा विषय असलेल्या या प्रकरणाची दंडाधिकारी चौकशी झाली नाही, असे म्हणणे अतितांत्रिक ठरेल. वरील तथ्यांवर

आम्ही असे मानतो की विभागीय चौकशी ही उत्तरवादी च्या गैरवर्तणुकीच्या संदर्भात केवळ एक पुढचे पाऊल होते ज्यासंदर्भात न्यायदंडाधिकारी चौकशी पूर्वीच्या टप्प्यात करण्यात आली होती. तसे असेल तर सध्याच्या चौकशीवर परिच्छेद ४८६ नियंत्रण ठेवणार की त्याची व्याप्ती कमी होईल, हा प्रश्न आहे.

पोलीस नियमातील संबंधित तरतुदी वाचतात: परिच्छेद ४८६: "जेव्हा पोलीस अधिकाऱ्यावर आरोप केलेला गुन्हा केवळ पोलीस अधिनियमाच्या कलम: ७ अंतर्गत गुन्हा मानला जातो, तेव्हा फौजदारी प्रक्रिया संहितेअंतर्गत कोणतीही दंडाधिकारी चौकशी होऊ शकत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये, आणि इतर प्रकरणांमध्ये जोपर्यंत दंडाधिकारी चौकशीचे आदेश दिले जात नाही तोपर्यंत, पोलीस अधीक्षकांच्या निर्देशानुसार पुढील नियमांनुसार चौकशी केली जाईल;

---

परिच्छेद ४८९: " पोलीस कायद्याच्या कलम ७ अंतर्गत पोलिस अधिकाऱ्यावर विभागीय खटला चालवला जाऊ शकतो-

(1) त्याच्यावर न्यायालयीन खटला चालवल्यानंतर;

(२) फौजदारी प्रक्रिया संहिता अंतर्गत दंडाधिकारी चौकशीनंतर ;

(३) फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या अंतर्गत पोलीस तपासानंतर किंवा वरील परिच्छेद ४८६ - ३ अंतर्गत विभागीय चौकशीनंतर."

या तरतुदींचे एकत्रित वाचन केल्यास असे दिसून येते की, ज्या प्रकरणात दंडाधिकारी चौकशीचे आदेश दिले जातात, त्या प्रकरणात परिच्छेद ८६ लागू होत नाही; आणि अशा दंडाधिकारी चौकशीनंतर पोलिस कायद्याच्या कलम ७ अन्वये एखाद्या पोलिस अधिकाऱ्यावर विभागीय खटला चालवला जाऊ शकतो. या प्रकरणात दंडाधिकारी चौकशी पूर्ण झाल्यानंतर विभागीय खटला घेण्यात आला आणि म्हणूनच तो परिच्छेद ४८९ (२) च्या स्पष्ट अटींमध्ये

येतो. मध्यंतरी पोलिसांना आणखी तक्रारी आल्या किंवा सीआयडीने अधिक चौकशी केली, या प्रश्नावर परिणाम होत नाही, जर दंडाधिकारी चौकशी आणि विभागीय खटल्याचा विषय समान असेल. या प्रकरणात आम्ही असे म्हटले आहे की ते बर्यापैकी समान होते आणि म्हणूनच विभागीय खटला कायदेशीररित्या घेण्यात आला. त्यामुळे उच्च न्यायालयाने दिलेला आदेश आम्ही रद्द बातल ठरवला. आपण आधी सांगितल्याप्रमाणे, उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मतानुसार, उपस्थित केलेल्या इतर प्रश्नावर आपले मत व्यक्त केले नाही आणि युक्तिवाद केला. अशा परिस्थितीत आम्ही हे प्रकरण कायदानुसार निकाली काढण्यासाठी उच्च न्यायालयाकडे सोपवतो.

या अपिलाचा खर्च निकालाचे पालन करेल.

न्यायमूर्ती वांचू - आमचे विद्वान बंधू न्यायमूर्ती सुब्बा राव यांनी नुकताच दिलेला निकाल आम्ही वाचला आहे. त्यांनी सुचवलेल्या आदेशाशी आम्ही सहमत आहोत. या निष्कर्षपर्यंत पोहोचण्याची आमची कारणे मात्र तीच आहेत जी आपण सी. ए. ११९/१९५९, उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध बाबू राम उपाध्ये या पुस्तकात दिली आहेत.

अपील मंजूर. प्रकरण पुनः प्रेषित केली.

X-X-X-X

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.



